

РОЛЬ НЕГАТИВНИХ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ У ФОРМУВАННІ ТОЛЕРАНТНОСТІ-ІНТОЛЕРАНТНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

Л.М. Карамушка

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор,
заступник директора з науково-організаційної роботи та міжнародних наукових зв'язків
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України,
завідувачка лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН
України
LKARAMA01@gmail.com

К.В. Терещенко

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
kteresh75@gmail.com

Карамушка Л.М., Терещенко К.В. Роль негативних психічних станів у формуванні толерантності-інтолерантності персоналу закладів освіти в умовах соціальної напруженості. У статті висвітлено роль негативних психічних станів у формуванні толерантності-інтолерантності персоналу закладів освіти в умовах соціальної напруженості. Представлено результати емпіричного дослідження рівнів розвитку основних видів та загального показника толерантності персоналу закладів освіти. Проаналізовано зв'язок основних видів та загального показника толерантності із рівнем вираженості психічних станів (тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності) освітнього персоналу. Встановлений зворотний зв'язок між показниками тривожності, агресивності, фрустрованості та ригідності і рівнем вираженості міжпоколінної, гендерної, міжособистісної та управлінської толерантності освітнього персоналу.

Ключові слова: толерантність, види толерантності, загальний показник толерантності, тривожність, фрустрованість, агресивність, ригідність, персонал закладів освіти.

Karamushka, L.M., Tereshchenko, K.V. The role of negative mental states in formation of tolerance-intolerance of educational institution staff in conditions of social tension. The article highlights the role of negative mental states in the formation of tolerance-intolerance of educational staff in conditions of social tension. The results of the empirical study of the levels of development of the main types and the general indicator of tolerance of the staff of educational institutions are presented. The connection between the main types and the general indicator of tolerance with the level of anxiety, frustration, aggressiveness and rigidity of educational staff is analyzed. The negative correlations are found between the indicators of anxiety, aggressiveness, frustration and rigidity, and the levels of intergenerational, gender, interpersonal and managerial tolerance of educational staff. Unlike other types of tolerance, political tolerance positively correlates with such mental states as frustration and rigidity of educational staff. There are negative correlations between the indicators of anxiety, frustration, aggressiveness and rigidity and a general indicator of tolerance of educational institution staff. It has been concluded that creating conditions for the prevention and coping with the negative mental states can promote the development of tolerance of educational staff.

Keywords: tolerance, types of tolerance, general indicator of tolerance, anxiety, frustration, aggressiveness, rigidity, staff of educational institutions.

Постановка проблеми. В умовах соціальної напруженості особливо гостро постає проблема сприяння розвитку толерантності персоналу організацій, насамперед працівників закладів освіти. Отже, актуальним стає пошук психологічних чинників, які впливають на рівень толерантності-інтолерантності педагогів. До таких чинників, що на сьогодні є недостатньо вивченими, можна віднести психічні стани освітнього персоналу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Толерантність (походить від лат. *tolerantia* – терпіння) як соціально-психологічна характеристика особистості передбачає терпимість, неупередженість, неагресивність у сприйнятті думок та звичаїв інших людей [8; 17]. Проблему толерантності особистості у соціально-психологічному вимірі розглядали у своїх працях Г. Бардієр [1], Г. Олпорт [9], Л. Орбан-Лембрик [10], Л. Почебут [12], Г. Солдатова [15], Л. Шайгерова [15], А. Скок [17] та ін.

Згідно з нашими попередніми дослідженнями [18], на основі аналізу наукової літератури до соціально-психологічних детермінант толерантності особистості віднесено адекватну самооцінку, прийняття себе та інших, внутрішню незалежність, емпатію, стійкість до невизначеності, відчуття безпеки, відкритість, міжособистісну та соціальну довіру, інтернальний локус контролю, рівень

самореалізації. Навпаки, інтолерантна особистість характеризується авторитаризмом, консерватизмом, упередженістю, стереотипністю, проєктивністю тощо [9].

На думку вчених, інтолерантність являє собою прояв нетерпимості у відносинах і поведінці людини при взаємодії з іншими людьми на основі найрізноманітніших ознак [12]. Інтотолерантність особистості особливо гостро виявляється у трансформаційний період існування суспільства, що, як правило, супроводжується загальним зростанням соціальної напруженості. Слід зазначити, що соціальна напруженість являє собою масовий психічний стан суспільства чи окремих груп, що виникає внаслідок соціальної дезадаптації та проявляється в апатії, депресії, агресії, тривожності, ворожості, страху [4; 13].

Тим самим постає проблема дослідження ролі негативних групових та індивідуальних психічних станів у формуванні толерантності-інтолерантності особистості. Варто зауважити, що психічний стан розглядається як наявний на даний час відносно стійкий рівень психічної діяльності, що проявляється в підвищеній або пониженой активності особистості; як психологічна характеристика людини, що відображає її тривалі, статичні душевні переживання [14].

Роль толерантності-інтолерантності особистості в навчальному та виховному процесі висвітлено у працях вітчизняних дослідників Л. Вишневської [2], Е. Койкової [5], Л. Король [6], С. Литвинової [7], В. Полякової [11], О. Рудої [16] та ін. Разом із тим, проблема взаємозв'язку між толерантністю-інтолерантністю та психічними станами освітнього персоналу залишається недостатньо розробленою.

Мета дослідження полягає в оцінці взаємозв'язку між основними видами толерантності й показниками тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності освітнього персоналу.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. З метою аналізу взаємозв'язку основних видів толерантності із показниками тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності освітнього персоналу використовували такі опитувальники: а) для дослідження психічних станів персоналу – опитувальник «Самооцінка тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності» [3]; б) для дослідження основних видів толерантності персоналу – опитувальник «Види і компоненти толерантності-інтолерантності (ВІКТИ)» Г. Бардієр [1].

Дослідження проводилося у 2017 році на базі загальноосвітніх навчальних закладів Київської області. В опитуванні взяло участь 233 педагогічні працівники загальноосвітніх навчальних закладів. Вибірка склала 15.2% респондентів віком до 30 років, 32.8% респондентів віком від 31 до 40 років, 37.2% респондентів віком від 41 до 50 років, 14.8% респондентів віком понад 50 років. За статтю респонденти розподілилися наступним чином: чоловіків – 9.2%, жінок – 90.8%.

Математична обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм SPSS (версія 22). Використовувались методи описової статистики та кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Спірмана).

Дослідження здійснено в рамках виконання науково-дослідної теми лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України «Психологічні технології підготовки освітнього персоналу до розвитку організаційної культури в умовах соціальної напруженості» (2016–2018 рр., № державної реєстрації 0116U004811, науковий керівник – член-кор. НАПН України, доктор психологічних наук, професор Л. Карамушка).

На першому етапі дослідження встановлено **рівні розвитку основних видів та загального показника толерантності освітнього персоналу**. Як видно з *табл. 1*, найбільш вираженими є *управлінська, міжособистісна та професійна* толерантність педагогічних працівників. Зазначені види толерантності представлені на високому рівні у понад половини респондентів. Констатовано, що інші види толерантності, такі як *міжпоколінна, міжкультурна, міжконфесійна, гендерна та міжжетнічна* толерантність, представлені на високому рівні в 28.3–48.0% респондентів.

Найменш вираженими видами толерантності освітнього персоналу виявилися *соціально-економічна та, особливо, політична толерантність*. Дійсно, менш ніж одна десята респондентів характеризуються високим рівнем розвитку вищезгаданих видів толерантності. Такі низькі показники соціально-економічної та політичної толерантності зумовлені, на наш погляд, важкою соціально-економічною та політичною ситуацією в країні.

У цілому результати дослідження показали, що високий рівень загального показника толерантності представлений у лише третини опитаних (33.5%).

Таблиця 1

Рівні вираженості основних видів та загального показнику толерантності персоналу закладів освіти

Види толерантності	Рівні толерантності		
	низький	середній	високий
міжпоколінна толерантність	3.1	48.9	48.0
гендерна толерантність	3.5	68.2	28.3
міжособистісна толерантність	2.8	39.5	57.7
міжетнічна толерантність	5.1	51.9	43.0
міжкультурна толерантність	3.7	57.6	38.7
міжконфесійна толерантність	2.7	66.5	30.8
професійна толерантність	3.4	39.9	56.7
управлінська толерантність	1.3	38.8	59.9
соціально-економічна толерантність	0.9	89.2	9.9
політична толерантність	2.7	94.6	2.7
загальний показник толерантності	0.9	65.6	33.5

На наступному етапі було *досліджено зв'язок між психічними станами та основними видами толерантності освітнього персоналу*. Як видно з *табл. 2*, встановлений негативний зв'язок між рівнем вираженості тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності з одного боку і рівнем міжпоколінної, гендерної, міжособистісної та управлінської толерантності освітнього персоналу з іншого боку ($p < 0.001$; $p < 0.01$; $p < 0.05$). Отже, виражені деструктивні психічні стани (тривожність, агресивність, фрустрованість та ригідність) провокують розвиток інтолерантності персоналу закладів освіти до інших осіб в процесі міжособистісної взаємодії, у тому числі до представників інших вікових, гендерних та управлінських груп.

Таблиця 2

Зв'язок між основними видами толерантності та психічними станами освітнього персоналу (r_s)

Види толерантності	Психічні стани			
	Тривожність	Фрустрованість	Агресивність	Ригідність
міжпоколінна толерантність	-0.339***	-0.252***	-0.392***	-0.409***
гендерна толерантність	-0.365***	-0.255***	-0.275***	-0.377***
міжособистісна толерантність	-0.229**	-0.217**	-0.303***	-0.371***
міжетнічна толерантність	-0.114	-0.199**	-0.088	-0.128
міжкультурна толерантність	-0.104	-0.108	-0.165*	-0.169*
міжконфесійна толерантність	-0.182**	-0.016	-0.228**	-0.173*
професійна толерантність	-0.162*	-0.171*	-0.233**	-0.131
управлінська толерантність	-0.173*	-0.211**	-0.287***	-0.247***
соціально-економічна толерантність	0.079	-0.005	-0.136*	-0.048
політична толерантність	0.106	0.147*	0.074	0.143*
загальний показник толерантності	-0.218**	-0.143*	-0.264***	-0.319***

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

Встановлено, що тривожність, фрустрованість та агресивність негативно корелюють з професійною толерантністю освітнього персоналу ($p < 0.01$; $p < 0.05$). Водночас, тривожність, агресивність та ригідність негативно пов'язані з міжконфесійною толерантністю персоналу закладів освіти ($p < 0.01$; $p < 0.05$), агресивність та ригідність мають негативний зв'язок з міжкультурною толерантністю освітнього персоналу ($p < 0.05$).

Окрім того, констатовано негативний зв'язок між фрустрованістю та міжетнічною толерантністю ($p < 0.01$), між агресивністю та соціально-економічною толерантністю персоналу закладів освіти ($p < 0.05$).

На відміну від інших видів толерантності, політична толерантність педагогів позитивно корелює з такими психічними станами, як фрустрованість та ригідність ($p < 0.05$). Можна припустити, що особи, які переживають стани фрустрованості та ригідності, шукають підтримки в різноманітних

політичних течіях, і, тим самим, більш толерантні до представників різних політичних рухів.

Згідно з результатами дослідження, представленими у табл. 2, встановлено негативний зв'язок між показниками тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності з одного боку і загальним показником толерантності персоналу з іншого боку ($p < 0.001$; $p < 0.01$; $p < 0.05$). Таким чином, що вищий рівень вираженості негативних психічних станів, тим більш виражена інтолерантність персоналу в цілому. Отже, створення умов для профілактики та подолання негативних психічних станів, на наш погляд, сприятиме розвитку толерантності освітнього персоналу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Спираючись на результати дослідження, зроблено наступні висновки:

1. Найбільш вираженими видами толерантності освітнього персоналу виявилися управлінська, міжособистісна та професійна толерантність, які представлені на високому рівні у понад половини опитаних.

2. Високі показники загальної толерантності представлені у третини опитаних.

3. Виражені деструктивні психічні стани (тривожність, фрустрованість, агресивність та ригідність) провокують розвиток інтолерантності персоналу закладів освіти до інших осіб, зокрема до представників інших вікових, гендерних та управлінських груп.

4. На відміну від інших видів толерантності, політична толерантність позитивно корелює з такими психічними станами, як фрустрованість та ригідність освітнього персоналу.

5. Встановлено негативний зв'язок між показниками тривожності, фрустрованості, агресивності та ригідності і загальним показником толерантності персоналу закладів освіти.

6. Створення умов для профілактики та подолання негативних психічних станів може сприяти розвитку толерантності освітнього персоналу.

Перспективи подальших досліджень полягають в розробці тренінгової програми з формування толерантності освітнього персоналу з урахуванням психологічних чинників, що впливають на її розвиток в умовах соціальної напруженості.

Список використаних джерел

1. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности / Г.Л. Бардиер. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2005. – 188 с.
2. Вишневецька Л. Особливості формування толерантних відносин студентів у полікультурному середовищі вищого навчального закладу / Л. Вишневецька // Гуманізація навчально-виховного процесу. – 2012. – Випуск LX. – С. 42–48.
3. Елисеєв О.П. Практикум по психологии личности / О.П. Елисеєв. – 2-е изд., иперераб. – СПб. : Питер, 2006. – 512 с.
4. Карамушка Л.М. Соціальна напруженість в організації: сутність, підходи до вивчення, основні види / Л.М. Карамушка // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – 2016. – Том I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. – Вип. 45. – С. 3-11.
5. Койкова Е.І. Формування толерантності у педагога-музиканта в умовах полікультурного простору / Е.І. Койкова // Проблеми сучасної педагогічної освіти : Педагогіка і психологія : зб. наук. пр. Крим. гуманіт. ун-ту. – Ялта : РВВ КГУ, 2010. – Вип. 28. – Ч. 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/pspo/2010_28_1/kaikova.pdf
6. Король Л.Д. Умови та фактори формування міжнаціональної толерантності в молоді / Л.Д. Король // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С.Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – Т. I : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К.-Алчевськ : ЛАДО, 2013. – Вип. 39. – С. 112–117.
7. Литвинова С. Толерантність як соціально-педагогічна проблема / С. Литвинова // Гуманізація навчально-виховного процесу. – 2010. – Вип. LII. – Ч. I. – С. 176–181.
8. Москаленко В.В. Соціальна психологія : підручник / В.В. Москаленко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.
9. Олпорт Г. Толерантна людина / Г.Олпорт // Национальный психологический журнал. – 2011. – №2(6). – С. 155–159.
10. Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – №4. – С. 73–85.
11. Полякова В.І. Соціально-психологічні проблеми розвитку гендерної толерантності педагогічних працівників / В.І. Полякова // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С.Д. Максименко (гол.ред.) та ін.]. – Т. I : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К.-Алчевськ : ЛАДО, 2014. – Вип. 40. – С. 156–160.
12. Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология : учеб. пособие / Л.Г. Почебут. – СПб. : Питер, 2012. – 336 с.
13. Прилутская О.А. Социальная напряженность: причины возникновения и форма проявления / О.А. Прилутская // Вестник ОГУ : Гуманитарные науки. – 2001. – №4. – С. 40–44.
14. Прищак М.Д. Психологія. Ч. I. : Навчальний посібник [Електронний ресурс] / М.Д. Прищак, Л.А. Мацко. – Режим доступу : <http://posibnyky.vntu.edu.ua/>
15. Психодиагностика толерантности личности / под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.

16. Руда О.Ю. Толерантність у роботі викладача з підлітками / О.Ю. Руда // Вісник НТУУ «КПІ» : Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010. – Вип. 2. – С. 181–184.
17. Скок А.Г. Стан вивчення змісту та основних компонентів толерантності в психології / А.Г. Скок // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : А.С.К., 2005. – Част. 14. – С. 143–147.
18. Терещенко К.В. Соціально-психологічні детермінанти толерантності персоналу організацій у контексті розвитку організаційної культури / К.В. Терещенко // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С.Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – К.-Алчевськ : ЛАДО, 2014. – Т. I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – 2014. – Вип. 40. – С. 20–24.

Spisok vikoristanih dzherel

1. Bardier G.L. Social'naja psihologija tolerantnosti / G.L. Bardier. – SPb. : Izd-vo SPbGU, 2005. – 188 с.
2. Vishnevs'ka L. Osoblivosti formuvannja tolerantnih vidnosin studentiv u polikul'turnomu seredovishhi vishhogo navchal'nogo zakladu / L. Vishnevs'ka // Gumanizacija navchal'no-vihovnogo procesu. – 2012. – Vipusk LH. – S. 42–48.
3. Eliseev O.P. Praktikum po psihologii lichnosti / O.P. Eliseev. – 2-e izd., ispr. i pererab. – SPb. : Piter, 2006. – 512 s.
4. Karamushka L.M. Social'na napruzhenist' v organizacii: sutnist', pidhodi do vivchennja, osnovni vidi / L.M. Karamushka // Aktual'ni problemi psihologii : zb. nauk. prac' In-tu psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraini. – 2016. – Tom I : Organizacijna psihologija. Ekonomichna psihologija. Social'na psihologija. – Vip. 45. – С. 3-11.
5. Kojkova E.I. Formuvannja tolerantnosti u pedagoga-muzikanta v umovah polikul'turnogo prostoru / E.I. Kojkova // Problemi suchasnoї pedagogichnoї osviti : Pedagogika i psihologija : zb. nauk. pr. Krim. gumanit. un-tu. – Jalta : RVV KGU, 2010. – Vip. 28. – Ch. 1. – [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/pspo/2010_28_1/kaikova.pdf
6. Korol' L.D. Umovi ta faktori formuvannja mizhnacional'noї tolerantnosti v molodi / L.D. Korol' // Aktual'ni problemi psihologii : zb. naukovih prac' Institutu psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraini / [red. kol. : S.D. Maksimenko (gol. red.) ta in.]. – Т. I : Organizacijna psihologija. Social'na psihologija. Ekonomichna psihologija / za red. S.D. Maksimenka, L.M. Karamushki. – K.-Alchevs'k : LADO, 2013. – Vip. 39. – S. 112–117.
7. Litvinova S. Tolerantnist' jak social'no-pedagogichna problema / S. Litvinova // Gumanizacija navchal'no-vihovnogo procesu. – 2010. – Vip. LII.– Ch. I. – S. 176–181.
8. Moskalenko V.V. Social'na psihologija : pidruchnik / V.V. Moskalenko. – K. : Centr uchbovovі literaturi, 2008. – 688 s.
9. Olport G. Tolerantnaja lichnost' / G. Olport // Nacional'nyj psihologicheskij zhurnal. – 2011. – №2(6). – S. 155–159.
10. Orban-Lembrik L. Tolerantnist' jak osnova adekvatnih vzaemin u polikul'turnomu cviti / L. Orban-Lembrik // Social'na psihologija. – 2008. – №4. – S. 73–85.
11. Poljakova V.I. Social'no-psihologichni problemi rozvitku rendernoї tolerantnosti pedagogichnih pracivnikov / V.I. Poljakova // Aktual'ni problemi psihologii : zb. naukovih prac' Institutu psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraini / [red. kol. : S.D. Maksimenko (gol. red.) ta in.]. – Т. I : Organizacijna psihologija. Social'na psihologija. Ekonomichna psihologija / za red. S.D. Maksimenka, L.M. Karamushki. – K.-Alchevs'k : LADO, 2014. – Vip. 40. – S. 156–160.
12. Pochebut L.G. Kross-kul'turnaja i jetnicheskaja psihologija : ucheb. posobie / L.G. Pochebut. – SPb. : Piter, 2012. – 336 s.
13. Prilutskaja O.A. Social'naja naprjazhennost': prichiny vozniknovenija i forma projavlenija / O.A. Prilutskaja // Vestnik OGU : Gumanitarnye nauki. – 2001. – №4. – S. 40–44.
14. Prishhak M.D. Psihologija. Ch. I. : Navchal'nij posibnik [Elektronnij resurs] / M.D. Prishhak, L.A. Macko. – Rezhim dostupu : <http://posibnyky.vntu.edu.ua/>
15. Psihodiagnostika tolerantnosti lichnosti / pod red. G.U. Soldatovoj, L.A. Shajgerovoj. – M. : Smysl, 2008. – 172 s.
16. Ruda O.Ju. Tolerantnist' u roboti vikladacha z pidlitkami / O.Ju. Ruda // Visnik NTUU «KPI» : Filosofija. Psihologija. Pedagogika. – 2010. – Vip. 2. – S. 181–184.
17. Скок А.Г. Стан вивчення змісту та основних компонентів толерантності в психології / А.Г. Скок // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : А.С.К., 2005. – Част. 14. – С. 143–147.
18. Терещенко К.В. Соціально-психологічні детермінанти толерантності персоналу організацій у контексті розвитку організаційної культури / К.В. Терещенко // Aktual'ni problemi psihologii : zb. naukovih prac' Institutu psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraini / [red. kol. : S.D. Maksimenko (gol. red.) ta in.]. – K.-Alchevs'k : LADO, 2014. – Т. I : Organizacijna psihologija. Ekonomichna psihologija. Social'na psihologija / za red. S.D. Maksimenka, L.M. Karamushki. – 2014. – Vip. 40. – С. 20–24.